

214՝ «Գաղթականութեան պատճառները եւ պայմանները»։ 216՝ «Ընտանիքներու թիւը եւ աճումը»։ Ճուրճովի մէջ կը յիշուին 1716ին արդէն, աղքատներէն դատ, 23 մեծահարուստ հայ ընտանիքներ։ 1808ին ընտանիքներու թիւը հասած էր արդէն 246ի։ Նոյն տարւոյ Սեպտեմբերի հրդեհին 80 ընտանիք ամբողջովին կը քանդուի, այնպէս որ, վերի թիւը 1810ին կ'ըլլայ 176։ 1820ին՝ 215, 1829՝ 247։ Մինչեւ 1841 արտագաղթով քիչ մը կը նուազի եւ կ'ըլլայ 235, 1847՝ 310, իսկ 1863ին Ճուրճովի հայոց թիւը կը գնահատուի աւելի քան 1200 հոգի։

Էջ 218՝ «Ճուրճովի հայոց ընկերային կազմակերպութիւնները»։ 219՝ «Վաճառականութիւն»։ 220՝ «Վաճառականական եւ արհեստակցական միութիւններ եւ ընկերային գործունէութիւն»։ Հոս մասնաւորապէս կը յիշուի, որ 1862էն սկսեալ թատերական ներկայացումներ տրուած են տեղացի հունգար Székely-ներու հետ միասին, եւ կազմուած են նաեւ խառն երգչախումբեր։

Էջ 223՝ «Ընտանեկան ազգանուններ»։ 224՝ «Սովորութիւններ»։ 225՝ «Մնահաւատութիւններ»։ 225՝ «Ս. Ծննդեան եւ Նոր Տարւոյ սովորութիւններ»։ 225՝ «Ձուարճութիւններ»։ 226՝ «Հարսանեկան սովորութիւններ»։ 227՝ «Թագմանական սովորութիւններ»։ 229՝ «Տարագներ»։ 229՝ «Բնակարաններ»։ 230՝ «Հայ խոհանոցը», ուր յառաջ կը բերուին հին անուններ՝ խուրուտ, անկանջապուր, դրմաճ, սուլիկ, պոհորքա, փիլաւ, տապկած, հոգու էրիչտայ, գաթայ, տարուզի, տաքտաք հալիայ, խատալիֆ, եամէշ, շէրտան, պոժոնեիցա եւն.։

Ընդմէջ 128 եւ 129 էջերու կազմուած է նաեւ 75 լուսապատկերներու բաժին մը, որոնցմէ հայկական են. Պատկ. 1՝ ներկայ թանգարանի շէնքը 1770—1787, որ կառուցուած է իբրեւ բնակարան հայ ընտանիքի մը կողմէ։ 20 եւ 21՝ խաղախորդական գործիքներ։ 36՝ Bocsańczy- Պոչանցի ընտանիքի տան պատուհանի մետաղեայ վանդակապաւոր 1841էն։ 35՝ նոյնը, Eránosz- Երանոսեան ընտանիքի տունէն, ԺԼ դար։ 50 եւ 59՝ նըկարներ Karácsony János հայ նկարիչարուեստագէտի գործերէն։ 61՝ Գիւղատնտես Vákár ընտանիքի տունը։ 63՝ 1817—1841ի շրջանին կառուցուած Bocsańczy-ներու եւ 1810ին շինուած Kövér-Ákoncz-ներու տուն

ները։ 64՝ Kopacz ընտանիքի տան ճակատը 1800էն, որմանկարներու հետքերով։ 67՝ Արհեստակցական Միութիւններու կողմէ, խնջոյքներու եւ գուարճութիւններու ատեն գործածուած թնդանօթ մը։ 66՝ Ճուրճովի հայ ընտանիք մը 1879ին։ 68՝ Հայ եկեղեցւոյ մկրտարանը ԺԼ. դարու սկիզբէն։ 69՝ Խաղախորդներու արհեստակցական Միութեան պաշտօնական թուղթերու սնտուկը։ 70՝ Bocsańczy ընտանիքի օժիտներու սնտուկը։

Ընդհանուր ակնարկով մը արդէն, կը տեսնուի, թէ ներկայս հիմնական- դիտական ուսումնասիրութիւն մը չէ, այլ նպատակն է ծանօթացնել անցեալը՝ ներկային։ Հետաքրքրական են, տեղւոյն վրայ գտնուող դիւանական թուղթերէ յառաջբերութիւնները։

Քանի մը տարի առաջ, երբ հանդիպած էի Tarisznyás-ի, ուրախութեամբ կը պատմէր, թէ Ճուրճովի հայոց մասին պատրաստելու վրայ է ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, որովհետեւ ներկայ գրքին մէջ միայն հարեւանցիկ ակնարկով մը ստիպուած պիտի ըլլար բաւականանալ։ Թող, որ այս յետ մասն հրատարակութեան մէջ ալ, քաղաքական դանաղան նկատումներու պատճառով, գրեթէ ամէն զլխու մէջ, կատարուած են լայն յապաւումներ։ Այս կապակցութեամբ արդէն էջ 232 կը յիշուի, թէ նպատակն ունի նաեւ ներկայացնելու աւելի լայն չափերով Ճուրճովի հայոց ժողովրդային բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը, անշուշտ նաեւ կըրթական, ընկերային եւ ազգային ու կրօնական գործունէութիւններու պատկերը, որ դժբախտաբար հեղինակի վաղահաս մահով կը մնայ միայն ծրարիր։ Երանի թէ օր մը Tarisznyás-ի հաւաքած նիւթերը եւ կիսով չափ արդէն պատրաստ ուսումնասիրութիւնը, իր գործակիցներու աշխատանքով լոյս աշխարհ տեսնէին։

Մասնաւոր կերպով յիշատակուելու արժանի է մատենագիտական այն սքանչելի ցուցակը, որ կը բռնէ գրքին 247—276 էջերը, եւ իբրեւ աղբիւր գործածուած են ներկայ հատորին։ 1.— Կենդանի վկայութիւններ Ճուրճով քաղաքէն եւ զաւառէն՝ էջ 247—248։ 2.— Պարբերականներու եւ լրագիրներու ցանկ՝ էջ 248—249։ 3.— Մատենագիտական ցանկ 257 հեղինակներէ՝ էջ 250—275։ 4.— Դիւաններ, թուով 13՝ էջ 275—276։

Հ. Օ. ՍԵՔՈՒԼԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Hansgerd Hellenkemper, Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien: Studien zur historischen Siedlungsgeographie Südost-Kleinasiens. (Geographica Historica Bd. 1.) Hrsg. v. Ernst Kirsten, Bonn; Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1976, S. XIX+303, 88 Tafeln und 4 Beilagen (Tafeln 89—91 und eine geographische Karte).

Ուսումնասիրութիւնս արդիւնքն է երկարատեւ եւ անխոնջ ջանքերու. հաւաքուած ոչ միայն մատենագրութիւններէ եւ ուսումնասիրութիւններէ այլ եւ անձնական ճամբորդութիւններէ՝ կատարուած 1968—75 տարիներուն։ Ուսումնասիրութեան մաս չեն կազմեր արեւմտեան Կիլիկիա եւ Վերին Տաւրոս։

Էջ V—VII. Բովանդակութեան ցանկ։

Էջ VIII—XI. Պատկերներու ցանկ։

Էջ XII—XIV. Համառոտութիւններու եւ աղբիւրներու ցանկ։

Էջ XV. Աշխարհագրական քարտէսներու ցանկ։

Էջ XVI—XIX. Յառաջաբան, ուր յառաջ կը բերէ թէ 1968—1971 եւ 1975ի իր ուսումնական ճամբորդութեան ընթացքին ո՞ր բերդերը ուսումնասիրած է։

Ներածութեան մէջ (էջ 1—29), ճոխ նըկարագրութեամբ կու տայ Կիլիկիոյ դաշտային կազմութիւնը՝ բաժնելով զանազան աշխարհագրական եւ երկրախօսական մասերու. չի մոռնար յիշել բուսականութիւնը եւ ջուրը։

Կը յաջորդէ համառոտ պատմութիւն 7-րդ դարէն՝ Բաղրատունիներու անկումէն սկսեալ մինչեւ 1375՝ Կիլիկիոյ թաղաւորութեան կործանումը։ Ապա կը յիշէ այն ժողովուրդները, որոնք ձեռքէ ձեռք առած են այդ երկրամասերը (6-րդ դարէն մինչեւ 14-րդ դար) եւ կու տայ պատմական-աշխարհագրական ու տեղագրական տեղեկութիւններ։

Բ. մասին մէջ՝ Տեղական Նկարագրութիւններ՝ (էջ 30—254) կը ներկայացնէ հետեւեալ 42 բերդերը.

ԵԳԵՍՒՈՅ ԿՈՍՍՈՒԹԻՒՆ

- 1) Ուռհա — Urfa (էջ 31)
- 2) Թլպաշար, Թիւ Աւետեայ — Tell Başar, Tilbeşar Kalesi, Secele Kalesi (էջ 38)

- 3) Արեւըզան — Revanda Kale (էջ 43)
- 4) Karadinekkale (էջ 46)¹
- 5) Տլուք — Dülük (էջ 47)
- 6) Հումկալայ — Rumkale (էջ 51)
- 7) Փարզման — Cingife, Yavuzeli (էջ 61)
- 8) Ռասլան — Araban (էջ 64)
- 9) Քեսուն — Keysun, Çakırhüyük (էջ 67)
- 10) Մուսառասուն, Հարսնասուր — Adiyaman (էջ 71)
- 11) Սամուսատ — Samsat (էջ 73)
- 12) Կորխու — Kores, Horis Kalesi (էջ 78)
- 13) Կառկառ — Gerger (էջ 79)
- 14) Հարթան — Kähra, Eski Kähra (էջ 84)
- 15) Tiginkar, Taşkale (էջ 97)²
- 16) Մօր Պարսամայ վանք — Barşaumā-Kloster, Peraş Kalesi (էջ 99)

ՓՈՒՔՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

- 17) Նղիր — Mancımık Kale (էջ 104)
- 18) Համուս — Çardak Kale, Gavur Kalesi (էջ 108)
- 19) Սարուանդէքար, Սարվանդաւ — Savuran Kale (էջ 111)
- 20) Հարուն — Haruniye (էջ 116)
- 21) Սեւ աւերակ Բերդ — Hasanbeyli (էջ 120)
- 22) Ամուտա — Amuda, Hamide, Hamde (էջ 123)
- 23) Kumkale (էջ 131)¹
- 24) Սիմանակալայ — Babaoğlan Kalesi (էջ 135)
- 25) Պոտոս, Պուտրոս — Bodrum (էջ 137)
- 26) Թիւ, Թիւ-Համտընոյ — Toprakkale (էջ 140)
- 27) Այաս — Lajazzo, — Yumurtalık (էջ 154)
- 28) Վաներ — Gökvelioğlu Kalesi (էջ 165)
- 29) Կովառա — Yılanlı Kale (էջ 169)
- 30) Թլպաղտ, Թիւ Սաղոյ կամ Թլպասոյ Բերդ — Tumlu (էջ 188)
- 31) Անաւարդա, Անարզարա — Anavarza (էջ 191)
- 32) Սիւ — Sis, Kozan (էջ 202)
- 33) Bucakkale — (Պճիկ ?) (էջ 214)¹
- 34) Կեմայ դրեակ, Առիւծ Բերդ — Çemkale (էջ 216)
- 35) Վահայ — Vahga, Feke Kalesi (էջ 217)
- 36) Anahşakale, Çakitkalesi (էջ 224)¹
- 37) Կուկլակ Բերդ — Gülek (էջ 225)

¹) Պատմական անունը չէ յիշուած, այլ միայն ներկայ անունը։
²) Հայերէն անունը չէ յիշուած։

- 38) *Լամբրոն* — Lampron, Camliyayla (էջ 228)
- 39) *Պապեոն* — Barbaron, Candir Kalesi (էջ 237)
- 40) *Լամաս* — Lamas, Limonlu (էջ 240)
- 41) *Կոռիկոս* — Korykos, Kizkalesi (էջ 242)
- 42) *Կոմառտիաս* — Camardesium, Silifke Kalesi (էջ 249)

Բացի Տլուհ, Քեսուն, Մուտառասուն, Համուս, Սիմանակլայ, Կեմայ Դղեակ եւ Պապեոն բերդերէն միւս բոլորին ալ յատկացուած են մէկէ աւելի լուսանկարներ եւ կամ յատկազիծ մը: Այս տախտակները, թուով 91, գետեղուած են զրքի կողքին: Ունի նաեւ քարտէս մը քաղաքներու, բերդերու անուններով եւ քանի մը դետերով:

Ամէն մէկ բերդի համար նախ կու տայ պատմական հաւանական անուններ (յունարէն, լատիներէն, արաբերէն, ասորերէն, հայերէն, փրանկերէն), ապա ներկայ եւ զանազան ուղեգրութիւններու մէջ յիշուած անունը: Որոշ բերդերու քով չէ կրցած ճշդել պատմական հին անունը, որով ստիպուած եղած է տալ միայն այսօրուանը: Ապա կ'անցնի հընարխօսական մասին: Կու տայ տեղեկութիւններ աշխարհագրական դիրքի մասին. ամէն մէկ բերդի պատմութիւնը կ'ընէ մինչեւ ներկայ ժամանակը: Շատ տեղեր կ'ընէ մանրամասնութիւններու, բերելով հատածներ նաեւ հին մատենագիրներէ: Որոշ տեղեր պատմականէն աւելի կը խորանայ աշխարհագրականի եւ տեղագրականի մէջ: Կը յիշէ նաեւ արձանագրութիւններ, որմանկարներ եւ քանդակներ:

Գ. Մաս: Բերդերու դիրքը եւ կատարած դերը (էջ 255—266): Հոս կը նկարագրէ բերդերու դիրքը եւ զանազան պայմաններու տակ (ժողովուրդի զաղթ, պատերազմ եւ այլ քաղաքական պատճառներ) կատարած դերը: Կը յիշէ բերդերը իբր կարեւոր կենդրոններ լրատութեան, ուղեւորութեան եւ մաքսական (ծովեզրեայ բերդերուն) գործողութիւններու համար:

Դ. Մաս: Բերդերու ճարտարապետութիւնը (էջ 267—278): Այս մասին մէկ կը յիշէ բերդերու կառուցման եղանակը եւ անոնց ճարտարապետական պատշաճեցումները, նկատի առնելով տեղական եւ քաղաքական օրուայ պահանջները: Ուշագրութիւն կը դարձնէ նաեւ ուրիշ ազդերէ, մշա-

կոյթներէ կրած ազդեցութիւններուն: Այս գլխուն մէջ կարճ տեղեկութիւն մը կու տայ բերդերու մէջ եղած եկեղեցիներու շինութեան մասին:

Ե. Մաս: Բերդ եւ Գիւղեր (էջ 279—289): Կը խօսի բերդերու եւ շրջակայ գիւղերու մասին: Ժողովուրդի աճումը, զաղթը, տեղափոխութիւնը, պատերազմներ եւ այլ պատճառներ, դարերու ընթացքին կը փոխեն բերդին պատկերն ու արժէքը, իբր կրօնական եւ մշակոյթի օճախ, իբր ճարտարարուեստի կամ վաճառականութեան զարկ տուող ոյժ եւ կամ իբր կառավարական կենդրոն: Հոս կը զանազանէ նաեւ կրօնական, եկեղեցական բերդեր:

Զ. Մաս: Բերդերու արժէքը (էջ 290—294): Բերդը երկար ժամանակ ամուր ապաստանարանը եղած է իշխաններուն: Անոր շինութիւնը եւ բնակութիւնը վերապահուած էր աղնուական դասակարգին միայն: Որոշ բերդեր դարձած են յուշարձան, անմահացընելու սխրագործութիւններ, կամ զարկ տրուած են մշակոյթի զարգացման:

էջ 296—303 Տեղանուններու ցանկ: Աշխատութեան մնացած մասը կը կազմեն լուսանկարները (88 երես). իսկ 89, 90 եւ 91 թիւերը մեծադիր թուղթերու վրայ տպուած են եւ ծալուած դրուած են զրքի ետեւի կողքին վրայ, ինչպէս եւ աշխարհագրական քարտէսը: Ասոնց հետ կայ նաեւ սրբազրութիւն մը թիւ 79 եւ 85 տախտակներու յատկազիծերուն. որովհետեւ անոնք չեն համապատասխաներ զրքի մէջ տրուած չափերուն:

Գիրքը ճոխ ուսումնասիրութիւններու արդիւնք է: Հեղինակը աշխատած է հիմնել իր ուսումնասիրութիւնը յստակ եւ վստահելի աղբիւրներու վրայ: Չեն պակսիր անոր մէջ հին պատմագիրներու վկայութիւններ, ինչպէս եւ հարուստ է նոր բանասէրներէ առնուած տեղեկութիւններով: Գրքին 91 պատկերները աւելի կը ճոխացնեն գործը, դրուածքին տալով կեանք:

Կը շնորհաւորենք հեղինակը եւ կը մաղթենք որ գործը օգտակար ըլլայ նաեւ մերազնայ բանասէրներուն: Կը յուսանք պիտի չուշանայ նաեւ արեւմտեան Կիլիկիոյ եւ Վերին Տարսուսի բերդերու ուսումնասիրութեան հատորը:

ՍԱԳԱՅԵԱՆ ԵՂ. ՆԵՐՍԵՍ

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

Buschhausen Heide und Helmut; Armenische Handschriften der Mechitharisten-Congregation in Wien. Katalog zur Sonderausstellung in der Österreichischen Nationalbibliothek. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, Wien 1981, S. 176+28 Tafeln.

Յարգելի հեղինակը կողիկ գիրք մը կը դնէ մեր առջեւ: Նիւթը բովանդակուած է 176 էջերու 28 պատկերազարդ երեսներու վրայ (79 պատկերներով):

էջ 5 Բովանդակութեան ցանկ:
 էջ 6—12 Պատկերներու ցանկ:
 էջ 13—14 Ներածութիւն՝ Գերապոյծաւ Հ. Գրիգորիս վրդ. Մանեանի (Ընդհանուր Աբբայ Վիեննական Միթարեան Միաբանութեան) շնորհակալութեան խօսքերուն կը յաջորդէ հեղինակին յառաջաբանը (էջ 15—16):

էջ 17—34 «Հայաստանի Պատմութիւն եւ Քրիստոնէութիւն»: Հոս կը սկսի Հայաստանի աշխարհագրութեամբ եւ կ'ընէ հայոց պատմութիւնը ԺԳ. դարէն ն.Ք. մինչեւ նոր ժամանակները, խորանալով Հայ Քրիստոնէութեան վրայ: 35 եւ 36 էջերուն վրայ դրուած են 4 պատկերներ եկեղեցիներու եւ բերդերու:

էջ 37—60 կը կազմէ աշխատութեան գըլխաւոր մասը՝ «Հայկական Մանրանկարչութիւն» խորագրով: Հոս կը սկսի գիրքու գիւտէն (407/8) եւ ընդհանուր տեղեկութիւն մը կու տայ այբուբենի եւ հայ ոսկեզարի մասին: Գեղեցիկ ձեւով կը ներկայացնէ Հայ մանրանկարչական արուեստը յաջորդ էջերուն մէջ:

Հայ ճարտարապետութեան կողքին ամենէն արդասաւոր արուեստը եղած է մանրանկարչութիւնը: Հայերու քով ձեռագիրը նըկատուած է «Ազգային սրբութիւն» մը եւ որոնցմէ ցարդ մօտ 28000 հատոր պահուած են զանազան մատենագրաններու մէջ, ամբողջ աշխարհի վրայ:

887 թուականէն սկսեալ հայկական ձեռագրերու մէջ կարեւոր տեղ կը զբաւէ յիշատակարանը: Պատմական դէպքեր եւ կամ ձեռագրի ճակատագիրը պահուած են այս յիշատակարաններու մէջ. անշուշտ միշտ տրուած է Հայոց թուական՝ 552 Յուլիս 11 (հոս հեղինակին ձեռքէն վրիպած է սխալ մը եւ Յուլիս 11-ի տեղ դրած է Դեկտեմբեր 7):

էջ 41—44 յառաջ կը բերէ օրինակներ յիշատակարաններէ որոնք ժամանակի ընթացքին ստացած են արտաքին որոշ ձեւ մը (նախ փառք կը տրուի Ս. Երրորդութեան. ասոր կը յաջորդեն տեղեկութիւններ ձեռագրի բովանդակութեան մասին: Պատմական եղելութիւններ յառաջ բերելէ ետք վերջապէս կը դրուին յանձնարարողին, ընդօրինակողին, ծաղկողին եւ կազմողին անունները): էջ 44 կարճ կը յիշէ նաեւ զբեռնական առարկաներու տեսակներ:

Հեղինակը հայկական մանրանկարչութեան սկզբնաւորութիւնը կը դնէ գրքու գիւտէն անմիջապէս ետք, երբ արդէն իսկ Աստուածաշունչը թարգմանուած էր: Ծաղկելու կը սկսի սակայն այս մանրանկարչութիւնը Զ. դարուն, նմանութեամբ Կոստանդինեան փառաւոր աւետարաններուն:

Այստեղ՝ էջ 46-էն սկսեալ կ'ընէ նկարչական մանրամասնութիւններու թէ ինչ շարժառիթներ ունեցած են հայ ծաղկողներ իրենց ստեղծագործութիւններուն համար, բերելով բազմաթիւ օրինակներ հայկական զանազան ձեռագրերէ:

ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերուն արդէն Մեծ Հայք Մոնղոլներու արշաւանքներուն կ'ենթարկուի: Սակայն հակառակ այս բոլորին Մանրանկարչութիւնը կը պահէ իր կոթողային նկարագիրը որ ծաղկած եւ բարգաւաճած էր Զ. դարէն սկսեալ, Բիւզանդականի ազդեցութեան տակ:

1071 թուականին բազմաթիւ հայեր յոյներու հետ կը դադրեն Կիլիկիա: Հոս երեւան կու դան արուեստի միջազգային լաւագոյն նմոյշները: Յունական ազդեցութիւնն ալ տեսանելի է այստեղ. սակայն սկզբնաւորութիւնները՝ սկզբի էջերը ենթակայ են միշտ Փոքր Հայքի ազդեցութեան:

ԺԳ. դարուն, Թորոս Ռոսլինով, Կիլիկեան մանրանկարչութիւնը կը հասնի իր գագաթնակէտին: Այս ծաղկողը իր գործերը կատարած է Կաստանդին Ա. Կաթողիկոսի եւ Հեթում թագաւորի յանձնարարութիւններով: Անգերազանցելի կը նկատէ Ռոսլինի գործերը. անոնց կենդանի գոյնը եւ պատկերացնելու նոր ձեւը զարմանք կը պատճառեն իրեն: Ռոսլին՝ մեծ վարպետը, կրցած է այնպիսի ճարպիկութեամբ հայ, յոյն եւ իսլամ տարրեր ձուլել, որ գրեթէ անկարելի է որոշ նախապատկեր մը կերպաւորել: